

## ΠΡΟΟΙΜΙΑΚΑ

*Η νέα Ελλάς ανέστη εκ του τάφου της κρατούσα  
εις μεν την δεξιάν ξίφος, εις δε την αριστεράν λόραν*

Δ. Ν. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ [1863]

Οι Νεοέλληνες είμαστε τέκνα του 1821. Έχουμε βέβαια και παππούδες και προπάππους, αλλά το συναίσθημα που ονομάζουμε «εθνικό» μπορεί να είχε πρωτοεμφανιστεί σε μετρημένες περιπτώσεις από τα 1795 περίπου, όμως γενικό και ισχυρό κατέστη μονάχα κατά τα χρόνια του Αγώνα. Όταν, λόγου χάρη, στα 1820 ένας νεαρός Χιώτης φτάνει στην Τεργέστη και τον ρωτούν «αν είναι Γραικός», εκείνος απαντά: «όχι, αλλά Ρωμιός» — αυτοπροσδιοριζόταν δηλαδή ακόμα όπως όλοι οι υπήκοοι του Σουλτάνου σύμφωνα με το θρησκευτικό σύνολο όπου ανήκε. Ρωμιοί όμως ήταν τότε και οι Βούλγαροι, και οι Σέρβοι, και οι ορθόδοξοι Αρβανίτες — ενώ δεν ήταν οι καθολικοί κάτοικοι της Τήνου, της Νάξου, της Σαντορίνης, καθώς δεν ανήκαν στο «μιλλέτ», τη συσσωμάτωση δηλαδή που είχε επίγειο αρχηγό και αντιπρόσωπο τον ορθόδοξο πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, και ιστορικό γενάρχη την ίδια τη Θεοτόκο.

Σήμερα όλα αυτά ακούγονται παράξενα —για μερικούς και παράδοξα—, αλλά αυτό που λέμε «εθνική συνείδηση» δεν

είχε γεννηθεί πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα, και δεν έγινε κτήμα των πολλών παρά με τα συνταρακτικά γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης. Ετούτη όμως η απόλυτα καινούρια και ριζοσπαστική αντίληψη, ότι δηλαδή τα ανθρώπινα σύνολα θα πρέπει να προκύπτουν όχι από τους υπήκοους ενός ηγεμόνα, παρά από ισότιμους πολίτες που αλληλοσυνεννοούνται με την ίδια γλώσσα και διαθέτουν ενιαίες πολιτισμικές συνήθειες (Άγγλοι, Γάλλοι, Ιταλοί, Γερμανοί, Έλληνες), πρωτοεμφανίστηκε στη σκέψη ορισμένων Διαφωτιστών φιλοσόφων και, όπως είπαμε, άρχισε να αποκτά κάποια ερείσματα στα δικά μας τα μέρη —στα εδάφη της οθωμανικής επικράτειας— μόλις από τα τέλη του 18ου αιώνα.

Τα ίδια εκείνα χρόνια και στην ίδια περιοχή (Βαλκάνια, Μικρασία, ανατολική Μεσόγειος) παρατηρούμε δύο διαφορετικά μεταξύ τους φαινόμενα. Πρώτον, ότι αρκετοί τοπικοί πασάδες εμφανίζουν τάσεις ανεξαρτησίας από την κεντρική διοίκηση, πράγμα που σημαίνει πως η ισχύς του Σουλτάνου είχε σημαντικά εξασθενήσει. Και δεύτερον, και πιο σημαντικό για την οπτική μας, ότι πολλοί ορθόδοξοι χριστιανοί έμποροι —με άλλα λόγια Ρωμιοί—, στεριανοί και θαλασσινοί, πολλαπλασιάζουν τις διαμετακομιστικές τους δραστηριότητες στην Ευρώπη και αποκτούν μεγάλες, έως και τεράστιες περιουσίες.

Κάτι λοιπόν αλλάζει στα τέλη του 18ου αιώνα, ακριβέστερα κατά την κρίσιμη —όπως την ονομάζει ο Κ. Θ. Δημαράς<sup>1</sup>— δεκαετία 1790-1800: οι όροι για μια ριζική αλλαγή στην πολι-

<sup>1</sup> Κ. Θ. Δημαράς, «Δέκα χρόνια ελληνικής παιδείας στην ιστορική τους

τική οργάνωση σ' ένα κομμάτι της νότιας Βαλκανικής έχουν θεθεί. Πρώτον, οι ηγέτες αυτών των πληθυσμών έχουν σε μεγάλο αριθμό ενταχθεί στην «εθνική» ιδεολογία, κάτι που συνεπάγεται και την άμεση σύνδεση με την αρχαία Ελλάδα· δεύτερον, ένα ακόμα ευρύτερο τμήμα έχει και πλουτίσει και συνδεθεί στενότερα με την Ευρώπη· τρίτον, οι δυνατοί της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας έχουν μειωθεί. Η Επανάσταση προετοιμάστηκε σταδιακά στα είκοσι πρώτα χρόνια του καινούριου αιώνα, του αιώνα των εθνικισμών, και ήρθε ως το επιστέγασμα ετούτης της πορείας.

Δέκα χρόνια, όσος καιρός δηλαδή κύλησε από την ανακήρυξη της ελληνικής ανεξαρτησίας έως την τελική κοινή αποδοχή της από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και την οθωμανική εξουσία, αποτελούν για τα ζητήματα της λογοτεχνικής δραστηριότητας μικρό διάστημα. Αλλά ο χρόνος δεν παρουσιάζει ποτέ σταθερή πυκνότητα· και το χαρακτηριστικό των επαναστατικών περιόδων έγκειται στην παρουσία επάλληλων ρήξεων στο υφάδι των γεγονότων. Το κεντρικό λοιπόν ερώτημα που θέτει ετούτη η μελέτη, είναι αν —και πόσο— τα χρόνια της Επανάστασης συνιστούν επαναστατική περίοδο και στους ποικίλους τομείς της διανόησης. Παρεπόμενες απορίες· πρώτη, εάν οι διαφορές θεωρηθούν ριζικές, πώς και πού έγιναν οι αλλαγές; στο σύνολο, σε κάποιους τομείς, σταδιακά, απότομα; Από κάποια άτομα, από κάποιες ομάδες; Και δεύτερη, άραγε οι αλλαγές επηρεάστηκαν

---

προοπτική, 1791-1800», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα <sup>3</sup>1983, 245-262· πρώτη δημοσίευση, *Εποχές*, τχ. 44 (Δεκ. 1966), 510-516.

από τα επαναστατικά γεγονότα — ή μήπως είχαμε ήδη μπει σε μια τροχιά νωρίτερα και ανεξάρτητα από τις πολιτικές μεταβολές;

#### ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑΣ, 1800-1820

Ας ξεκινήσουμε συγκεντρώνοντας τις ποικίλες ακτίνες. Έστω οι 24 Μαρτίου 1821 ως υποθετική σταθερή στιγμή· ας αναζητήσουμε λοιπόν τις συνισταμένες που όριζαν το διανοητικό τοπίο. Βέβαια, στο μέγιστο τμήμα του πληθυσμού, την αγροτική κοινωνία, ηγεμονεύει ακόμα το δημοτικό τραγούδι, το παραμύθι, μαζί και τα παραδοσιακά αναγνώσματα, τα λαϊκά δηλαδή έντυπα· το δεδομένο αυτό οφείλουμε να το έχουμε κατά νου, αλλά όλα ετούτα είναι φαινόμενα που υπόκεινται στη μακρά διάρκεια, ώστε τα αφήνουμε έξω από την τωρινή εστίαση. Εδώ μας ενδιαφέρει κυρίως το επίπεδο της λόγιας γραπτής παράδοσης, όπου οι αλλαγές των τελευταίων δεκαετιών ήταν καιρίες.

Το ένα σκέλος είναι ο Διαφωτισμός. Παρά την περιορισμένη σε στενούς κύκλους επιρροή του, πολλά είχαν αλλάξει, όπως ξέρουμε, στη νεοελληνική κοινωνία. Η καινούρια γενιά, η γεννημένη ας πούμε γύρω στα 1790, γνώρισε έναν κόσμο αλλιώτικον από εκείνον των πατεράδων της: το κύριο συνεκτικό ιδεολόγημα του «εμείς» ήταν για ολοένα και περισσότερους το «απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων» παρά το «ορθόδοξοι χριστιανοί»· τα σχολεία πολλαπλασιάζονταν με γοργούς ρυθμούς, και τώρα πια διδάσκονταν και τα μαθηματικά, η φυσική, ενώ οι δυνατότητες να εμπλουτίσει κανείς τις γνώσεις του εντός των Βαλκανίων και της ανατολικής

Μεσογείου εκτινάχθηκαν. «Νεωτερικά» βιβλία μεταφράζονταν, φιλολογικά περιοδικά κυκλοφορούσαν, φιλόμουσες «εταιρείες» ιδρύονταν, και κατά την τελευταία προεπαναστατική δεκαετία νεαροί ερασιτέχνες αποτόλμησαν — στο Βουκουρέστι και στην Οδησό— να ζωντανέψουν τα θεατρικά κείμενα πάνω στη σκηνή. Ήταν κυρίως οι έμποροι (ιδίως όσοι ασχολούνταν με το εμπόριο των μακρινών αποστάσεων) που υποστήριζαν τις νέες τάσεις, αλλά οι νεωτερισμοί επεκτείνονταν σε επάλληλους κύκλους — και εκκλησιαστικούς. Εδώ πρέπει να αναλογιστούμε από τη μια τον διαρκή συγχρωτισμό των παροίκων στις πολιτείες της κεντρικής Ευρώπης (Βιέννη, Βουδαπέστη, Λιψία, Λιβόρνο, Μασσαλία, Παρίσι) κι από την άλλη εκείνους που μετακόμιζαν, για πολύ ή για λίγο, στις αυλές των παρίστριων ηγεμονιών ή στις εμπορικές πόλεις της Βλαχίας και της Μολδαβίας· δυναμικό δηλαδή που προερχόταν κυρίως από τους πληθυσμούς της Κωνσταντινούπολης, αλλά όχι μόνο — καληώρα ο ίδιος ο Ρήγας. Η Ανατολή πλησίαζε λοιπόν την Ευρώπη, αλλά και αντίστροφα· ένα, η γαλλική και η αγγλική κατοχή των Επτανήσων, δύο, η πολυπληθής παρουσία Ευρωπαίων εμπόρων στα μεγάλα αστικά κέντρα — Πόλη, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη.

Αναφέρθηκα παραπάνω στην «περιορισμένη σε στενούς κύκλους επιρροή» του Διαφωτισμού· και νομίζω ορθά, αν σταθμίζουμε με τα μέτρα της κεντρικής Ευρώπης — αν όμως μετρήσουμε τα φαινόμενα σε σχέση με την προηγούμενη γενιά, τότε οι κύκλοι έχουν διευρυνθεί σε σημαντικό βαθμό. Η αύξηση των εκδόσεων, των σχολείων, των συνδρομητών σε καινούρια βιβλία καταδεικνύει έναν πολλαπλασιασμό του ανθρωπίνου δυναμικού. Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγεί και

η σωρεία των αντιδιαφωτιστικών δράσεων που οργανώνονταν μεθοδικά από τον Γρηγόριο τον Ε΄. Και εδώ πρέπει να λογαριάζουμε πως, παρά την —μπορεί και συντριπτική— αριθμητική υπεροχή των ανθρώπων που τάσσονταν υπέρ του Διαφωτισμού, οι κύκλοι του πατριαρχείου είχαν αρχίσει να κερδίζουν, μία-μία, τις μάχες που έδιναν — έως ότου έγινε η μεγάλη ρήξη, η Επανάσταση.

Το δεύτερο σκέλος είναι οι επιπτώσεις επί της λογοτεχνίας, όχι του Διαφωτισμού απλώς, παρά μιας γενικότερης ευμάρειας των μεγάλων πολιτειών, κι από κοντά πολλών μικρών κωμοπόλεων στα ορεινά ή στα παράλια (Πήλιο, Κοζάνη, Μελένικο στη Μακεδονία, Δημητσάνα, Μύκονος, Τήνος, Αϊβαλί), και βέβαια της άνθησης —διανοητικής, οικονομικής, πολιτικής— των παροικιών στο Βουκουρέστι, το Ιάσιο και τις Ηγεμονίες.

Έτσι, στα χρόνια γύρω από το 1810, σχηματικά, η νεοελληνική ποίηση έχει εμφανίσει σημάδια σημαντικών μεταλλαγών: με κορυφαίους τον Αθανάσιο Χριστόπουλο και —με μικρότερη εμβέλεια, αλλά ίσως ουσιαστικότερα— τον Γιάννη Βηλαρά, η ποιητική έκφραση αποκτά μιαν αυταξία που δεν θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε σε παλαιότερους ποιητές· το βάρος περνάει από το τί στο πώς, από το νόημα στον τρόπο διατύπωσης. Το 1814 ο Βηλαράς εκδίδει τη *Ρομέηκη γλώσσα* στην Κέρκυρα, και την ίδια χρονιά ανατυπώνονται στο ίδιο τυπογραφείο και τα *Λυρικά* του Χριστόπουλου· δεν ξέρω αν πρόκειται για συνειδητή πράξη ή για σύμπτωση, αλλά ας τη θεωρήσουμε συμβολική: οι δύο άριστοι εκπρόσωποι της φαναριώτικης ποίησης συνενώνονται, και μάλιστα

στον επτανησιακό χώρο — αυτή είναι η μία πλευρά του ζητήματος<sup>1</sup>.

Δεύτερο φαινόμενο, η έντονη παρουσία των θουρίων· όχι μόνο του *Ως τότε παλικάρια του Ρήγα*, που η μορφή του διόλου δεν απομακρυνόταν από την παράδοση —τραγουδιόταν άλλωστε στον ήχο δημοτικού τραγουδιού—, παρά και των μεταγενέστερων, οι οποίοι συνδύαζαν το επαναστατικό περιεχόμενο με μια νεωτερική γλωσσική και μετρική μορφή, και τονίζονταν μάλιστα σε ρυθμούς και μελωδίες ευρωπαϊκές, ολότελα ασυνήθιστες για το ελληνικό αφτί. Φέρνω ένα παράδειγμα, συνθεμένο λίγο πριν το 1821:

Η ΕΛΛΑΣ ΠΡΟΣ ΤΑ ΤΕΚΝΑ

Ω παιδιά μου ορφανά μου σκορπισμένα 'δώ κι εκεί, δίωγμένα υβρισμένα, ποιος σκληρός σας διοικεί; [1]	Πού με κόπους, κατά τόπους, τρέχετε διά τροφήν; Εις δεσπότης, ιδιώτας, δούλου δέχεσθε μορφήν. [2]
Νύκτα, μέρα, ως η σφαίρα, περιφέρεσθε στην γην. Προσπαθείτε να πλουτείτε, δόξης νά 'βρετε πηγάν. [3]	Και ποθείτε να φανείτε στην πατρίδα ευπειθείς. Νέος βγαίνει, γέρων μένει εις τα ξένα ο καθείς. [4]

<sup>1</sup> Βλ. το άρθρο μου, «1814. Η συνύπαρξη Βηλαρά και Χριστόπουλου στην Κέρκυρα», *Εταιρεία Παξινών Μελετών, Θ' Πανόσιο Συνέδριο, Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010, Πρακτικά, Β', Παξοί 2014*, 373-382.

Κι απομένει, κι αποθαίνει, δυστυχής και ενδεής.	Συναχθείτε να ιδείτε τας πληγάς ελεεινώς.
Κι εγώ πλέον, τελευταίον, μένω μόνη αφανής.	Πώς το αίμα τρέχει ρεύμα, απ' τας φλέβας μου δεινώς. [6]
Την στολήν μου, την καλήν μου, ξεσχισμένην λυπηρώς.	Δεν βαστάζω, κι όλο κράζω, θάνατόν μου τον πικρόν.
Σφαλισμένην, και δεμένην εις αλύσους αυστηρώς. [7]	Σαν μ' αφήστε κι αμελείτε σωτηρίας τον καιρόν. [8]

στρ. 2, ιδιώτας· ηλίθιους

Το ποίημα αυτό, τονισμένο σε γοργό ευρωπαϊκό μέλος, συμπορεύεται με το ταίρι του, «Τα Τέκνα προς την Ελλάδα», αισιόδοξη απάντηση στον θρήνο της Μητέρας: «Αχ Μητέρα,| μίαν ημέρα, μη λυπήσαι, θα χαρείς.| Τους σκοπούς μας,| τους κρυφούς μας,| θέλ' ιδείς και ν' απορείς»<sup>1</sup>. Τέτοιου είδους τραγούδια διαδόθηκαν με ευκολία —ορισμένα διείσδυσαν έως και στους αγροτικούς πληθυσμούς—, κάτι που μαρτυρεί μια γενικότερη δεκτικότητα προς το καινούριο. Τη νεωτερική μορφή των θουρίων —μέτρο, τροφικό στήσιμο, φιλόλαλο λεξιλόγιο— την επέλεξαν οι λόγιοι δημιουργοί τους, αλλά νά που και το κοινό, προκειμένου προφανώς να ενστερνιστεί το πολιτικό, το επαγγελματικό περιεχόμενό τους, φάνηκε πρόθυμο να αποδεχθεί

<sup>1</sup> Τα ποιήματα αυτά αποδίδονται στον Παναγιώτη Ανδρόνικο, και η πρώτη δημοσίευσή τους που γνωρίζω είναι στα *Άσματα και ποημάτια διαφόρων*, που θα τα συναντήσουμε παρακάτω.

όχι μόνο τους νεωτερισμούς της μουσικής ή της στιχουργίας, παρά ακόμα και μια γλώσσα ενίοτε ιδιαίτερα αρχαιοπρεπή.

Προτού προχωρήσουμε, πάντως, πρέπει να σταθούμε σε μια σημαντική διαπίστωση: παρά τις αλλαγές, αυτή καθαυτή η έννοια του λογοτέχνη δεν υπήρχε πριν το 1821. Της ποίησης, ναι· ακόμα και της λογοτεχνίας κάπως πιο αόριστα, αλλά η έννοια του ποιητή, εννοώ ως δημιουργού με κεντρικό στοίχημα της ζωής του την ποίηση, δεν νομίζω πως είχε ακόμα εμφανισθεί<sup>1</sup>. Στίχους έγραφαν σχεδόν όλοι, και εύκολα· ωστόσο η δεσπόζουσα αξία βρισκόταν από τη μια στη λογοισύνη, στις στιχουργικές δεξιότητες από την άλλη. Το πόσο λίγο βάρος έδινε ο Αθανάσιος Χριστόπουλος στα ποιητικά του έργα σε σχέση με τις υπόλοιπες διανοητικές του δραστηριότητες είναι χαρακτηριστικό· και όταν ο Βηλαράς στα 1814 θέλησε με τον πρόλογο της *Ρομέγκης γλώσσας* να καταδείξει την πρωτοκαθεδρία του έμφυτου ταλέντου σε σχέση με τη μάθηση, προτίμησε να το κάνει με τη μουσική: *Ένας ορέγονταν να μάθει το βιολί, και έκραξε τον καλύτερον τεχνίτη για να διδαχτεί με εντέλεια. Ο λαλητής, προκομμένος, τον έδειξε σ' ολίγον καιρό, και μ' όφκολο τρόπο, να λαλάει πολύ τεχνικά κάμποσα μέλη. Ο μαθητής ωστόσο δεν ευχαριστιόνταν στο ίδιο του λάλημα, και επαραπονιόνταν συχνά του δασκάλου του πως αλήθεια το λάλλημά του ήταν τεχνικό*

<sup>1</sup> Ο Χριστόπουλος βέβαια έγραφε στον Ψαλίδα το 1815 ότι ο Βηλαράς «εγεννήθηκε ποιητής» (βλ. «1814. Η συνύπαρξη...», ό.π., 380), αλλά ούτε ο ίδιος ούτε ο Βηλαράς θεωρούσαν πως η ποίηση ήταν η ουσιαστικότερη ιδιότητά τους. Δες και τα όσα γράφει πολλά χρόνια αργότερα ο Αλέξ. Ρ. Παγκαβής για τα νεανικά του χρόνια, *Απομνημονεύματα*, Α', Αθήνα 1894, 133-134, πβ. και 75-76.

και γιομάτο πολυμάθεια, μόνη αυτουνού δεν του εγκινητήλαγε το αφτί μετ' εκείνη τη γλυκάδα οπού του προξέαναγαν οι δοξαριές ενός γείτονά του, οπού κάθε βράδυ ελάλαγε κάτι κοινά τραγούδια τόσο νόστιμα και μελωδικά. Ο Βηλαράς και το δικό του το βιβλίο το έβλεπε περισσότερο ως υπεράσπιση της απλής γλώσσας και της απλοποιημένης γραμματικής —του μεγάλου στοιχήματος των λιγοστών οπαδών του καθαρού Διαφωτισμού<sup>1</sup>— παρά της ποίησης. Αντίθετα, ο μεγάλος αριθμός των λογίων παρέμενε προσανατολισμένος προς τον αναλυτικό λόγο και τη μόρφωση. Τα λογοτεχνικά ενδιαφέροντα της εποχής συχνά εκφράστηκαν με κείμενα διατυπωμένα σε καθαυτό αρχαία ελληνική γλώσσα και μέτρο, όπως τα αφιερωτικά επιγράμματα των βιβλίων ή, λόγου χάρη, το *Ειδύλλιον ποιμενικόν* του Αναστασίου Γεωργιάδου (1807)<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Εξαιρετη εικόνα για τις ιδέες και τις συμπεριφορές των λιγοστών προσώπων που συναπάρτιζαν αυτήν την ομάδα, φανατικών υποστηρικτών και της δημοτικής, αντλούμε από το Ιωάννης Οικονόμου Λαρισσαίος, *Επιστολαί διαφόρων*, επιμ. Γ. Α. Αντωνιάδης και Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1964.

<sup>2</sup> Για τα επιγράμματα σε αρχαία γλώσσα μπορεί κανείς να αποκτήσει μια πρώτη εικόνα από την καταγραφή που επιχείρησε ο Μαργαρίτης Κωνσταντινίδης, «Συλλογή στίχων και επιγραμμάτων απαντωμένων εν τη προμετωπίδη ή εν τω προοιμίω ή εν τω τέλει διαφόρων από της Αλώσεως μέχρι των αρχών της ιθ' εκατονταετηρίδος ελληνικών εκδόσεων», σε συνέχειες στην εφημ. *Νέα Ημέρα*, Τεργέστη, 11/24.9-13/26.11.1910, ορατό τώρα και από την ANEMH χάρη στις φροντίδες του Τριαντάφυλλου Ε. Σκλαβενίτη. Για το *Ειδύλλιον* του Γεωργιάδη, βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, Α', Αθήνα 1997, αρ. 1807.18. Τις κλασικιστικές τάσεις των προεπαναστατικών χρόνων διερευνά πολύτροπα ο Γιάννης Ξούριας, *Ανεβαίνοντας τον Ελικώνα. Για την ποίηση του Γένους την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 2018.